

Révész Éva:

Építészet, antikvitás, társadalomelmélet

"Az építészet mint tevékenységének, igényeinek tárgyi vetülete a kor emberének megismeréséhez visz közelebb."

Szentkirályi Zoltán

Előszó a körvezetőnek

Úgy gondolom, még a dolgozat valódi előszava előtt valamelyest indoklom a témaválasztásomat, ami TEK-es, különösképpen közgázos mivoltomnál fogva szokatlan: az ókori görög építészet. Amiért mégis ezzel foglalkozom - a téma szeretetén kívül -, az az idej¹ kör - Gervai Pál: *Platón és Marx*, szemléletmódjának köszönhető. Platón *Államának* politikai gazdaságtani tárgyalásmódja ösztönzött arra, hogy egyik kedvenc témámat más szempontok szerint, talán alaposabban szemügyre vegyem: az adott kor történeti, társadalmi sajátosságait jobban figyelembe véve, valamint a körön elhangzottakat felhasználva.

Az építészet formái, rendje sajátos áttételekkel az adott kor világának rendjét tükrözik. Ez a dolgozat kísérlet arra, hogy bemutassam, miként.

Ráhangelődés

Az építészet jelenség. Végigkíséri az emberi történelmet. Az épület állandó funkcióinál - éghajlati, lakó – több: koronként változó jelentéssel bír. Az őskorban például sokszor tájékozódási pontként szolgált az építmény. Ez a feladat a későbbiekben vesztett jelentőségéből, de a természetvallások idején érthető módon szinte a legfontosabb volt. Az ókori Egyiptom óriási piramisai formájukkal, arányaikkal szintén sokat elmondanak a korabeli világról. Alakjuk a társadalmi

¹ 1996/1997-es tanév

szerkezetet idézi, csúcán a fáraóval, aki összekötő ég és föld (istenek és emberek) között. Ehhez szorosan kapcsolódva a hatalmas méret a személyi kultusz megjelenítése az építészetben, gondoljunk akár a hitleri Németország vagy a sztálini Szovjetunió monumentális épületszülőtteire. Nemcsak a méretek, formák mesélnek, sokszor sokat tudunk meg a szerkezetből is. Egy település elrendezése gyakran többet mond az adott közösség, társadalom életéről, mint az írásos emlékek. Ez főként az őskorra igaz, de elmondható a kora kapitalizmus idején kialakult London vagy New York városszerkezetéről is. További adalékként szolgál az építkezéshez felhasznált anyagok és munkamódszerek vizsgálata, melyek közvetlenül tükrözik a kor gazdasági, kereskedelmi viszonyait.

Ezek tehát a fő szempontok (funkció, alak, méret, szerkezet, anyagok, módszerek) az építészet jellemzéséhez, melyek segítségével az ókori görög világ és Platón gondolatai is (szerintem) jobban értelmezhetők.

Kulcsszavak

A kérdés az, hogy melyek azok az általános törvényszerűségek, fogalmak, amik az ókori Görögország világát jellemzik, és benne rejlenek az alkotást lényegében meghatározó kompozíciós törvényekben. Ezek meghatározásához a történelem és a filozófia a kulcs. A legfontosabb és a többit is magába foglaló fogalom a harmónia, illetve a harmóniára, rendre való törekvés, mely Platónnál éppúgy alapvető, mint az antik görög építészetbe. Ez a megértés egyik kulcskategóriája. Enélkül csupán a felszín látható, de az összefüggések nem tárhatók fel. A harmónia egyrészt jelenti a görögöknél az ésszerű, természeti rendet, a lemérhető arányosságot, a dinamikus egyensúlyt. Másrészt utal arra is, hogy nem a változatosságra való törekvés a meghatározó, hanem az idealizált modellek teljesebbé csiszolása. Ezért a görög építészet nem a formák sokaságával dolgozik, helyette a már meglévőket tökéletesíti. Az épületek túlnyomó része ugyanazt az alaprajzot, rendet követi kis változásokkal évszázadokon át. A klasszikus példa erre a dór templom, melynek formanyelve már az archaikus korban, tehát i.e. X-VII. században kialakult.

A másik fontos jellemző talán a partikularizmus fogalmával érzékeltethető leginkább. Az egyenrangú részek kölcsönös függetlenségének összhangja alapvonása a poliszrendszernek és az építészetnek is. Itt az egység sajátos értelmezésével találkozunk. Minden város teljesen önálló volt, az együvé tartozást a népi, kulturális azonosságok, valamint a politikai és gazdasági egymásrautaltság erősítette. Hatékony érdekszövetség csak külső támadás esetén született. Az egység tehát szabad társulást, egymásmellettséget jelent. Ez jellemző a poliszokon belül a szabad polgárok egymáshoz való viszonyára is (demokrácia). Ez a szemléletmód mély hatással volt a korabeli építészetre, például teljesen hiányzik a korábban említett személyi kultuszt és birodalmiságot idéző monumentalizmus.

S végül a mérték (miből mennyit) fogalma - az előzőekkel szoros összefüggésben - az, ami meghatározza a görög építészet alkotásait. Hogy miképp? Mindig az áttekinthetőség és az összhangteremtés volt a cél, eszerint alakultak az arányok, szerkezetek. "Minden dolog mértéke az ember." - Prótagorasz bölcséleti törvénye jól jellemzi az antik építészet törekvéseit, az emberközpontúság megvalósítását.

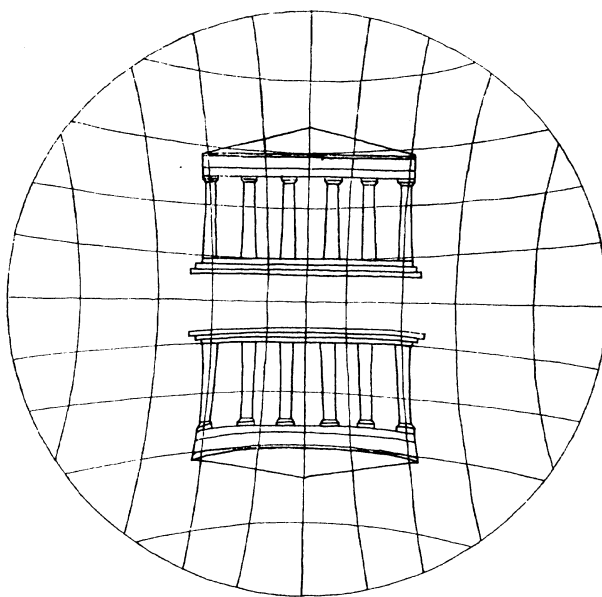
A továbbiakban a fent leírt jellemzők, törvényszerűségek érvényesülése, formai megjelenése és ezek értelmezése következik.

Oszlop (egyén)

A görög építészet alapegysége, mely meghatározza az épület (elsősorban a templom) egészét. Eredetileg fából készült, de az idők folyamán kőoszlopokra cserélték ki a hagyományosan fából faragott oszlopokat is a tartósság miatt. (például a Heraion templomban) Az oszlop a fatörzset idézi, felfelé sudarasodik, karcsúsodik; előképe feltehetően még a természetvallások idején tisztelettel övezett, gyakran magában álló nagy fa, később kultikus (totem)oszlop. Ez a jelentése azonban az ókorban elhalványult, a görög építészetben ettől eltérő tartalommal bír. Szerepe egyrészt statikai, másrészt az egység megteremtése. Az oromzati oszlopok száma szinte minden esetben páros és maximum 8. Ennek oka az, hogy így a különálló részek

egyszerre áttekinthető egységként is érzékelhetők, arányviszony van a csoport tagjaival és összességével. A korabeli mesterek megfigyelték és azóta a kísérleti pszichológia is igazolta², hogy ennél nagyobb számú oszlop már nem érzékelhető külön-külön, meghatározott számúként, az ember a nyolcnál többet már sokaságként fogja fel, ahol elvész a rész funkciója. Ezért a legelterjedtebb forma a hexasztylosz, ami azt jelenti, hogy 6 oromzati oszlop van az épületen. A rész és a komplex sokaság egyszerre való érzékelése a harmónia feltétele. (egyén - közösség, városállam - polisrendszer)

Az így értelmezett egység megteremtésének fontos eszköze a görög építészetben az esetlegesség kizárása. Ezt úgy valósították meg, hogy kis részletességgel, nagyon precízen dolgozták ki a látványt. A látás fiziológiai törvényszerűségeit figyelembe véve optikai korrigálást alkalmaztak, tehát amit az ember torzítva érzékel, azt javították. (pl. a horizontvonalhoz képest az azzal párhuzamos egyenes kissé konkávnak tűnik, lásd ábra³)

A görög templomon végrehajtott változtatások optikai magyarázata

Emiatt az ókori görög épületeken szinte egyetlen pontos függőleges vagy vízszintes él sem találunk. Az alapsíkot domborították kissé, a sarokoszlopokat megvastagították, stb. Az eltérés csak hosszabb vizsgálódás után vehető észre, annyira minimális.

² Szentkirályi Zoltán: *Az építészet világtörténete*, 158. oldal, Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata 1980.

³ Hajnóczi Gyula: *Az építészet története*, 205. oldal, Budapest 1967.

Mindez spekulatívnak tűnhet, hiszen a rendeltetés szempontjából valójában felesleges, de - mint már említettem - az érzékelhető egység, a tökéltessé kiegyensúlyozott rendszer látványa az elsődleges cél, melynek érdekében a rész torzulhat.

Az oszlop milyensége szempontjából fontos szerepe van a stílusnak. A dór és a ión a két alapvető alakítási mód, a kettő meglehetősen sok vonásban különbözik egymástól. A dór inkább férfias, elvont, szigorúan geometrizáló, a rend megtestesítője (zömök arányú oszlop). A ión ezzel szemben nőies, dekoratív, a renddel szemben a formálás szépségére törekszik, oldottabb (karcsú arányok). A nevekből következtetve az elkülönülés törzsi, etnikai alapú. A dór a műkénei hagyományokhoz erősen kötődő Peloponnészoszra jellemző, míg a ión főként a kisázsiai partvidéken található meg. A görög szemléletmódhoz inkább a dór áll közelebb, a ión a kelethez kötődő építészeti igényből született, ugyanis KisÁzsiában jobban hatott más népek kultúrája. Az etnikai határok miatti elválás magyarázata csak annyiban igaz, hogy a poliszok közötti háborúskodás, érdekellentét megkövetelte szövetségesek keresését. Érthető módon a rokon eredetű városok között intenzívebb érintkezés alakult ki, ami döntően meghatározta a stílust is. A kolónia - metropolisz kapcsolat szintén alkalmas volt az egységes formanyelv közvetítésére. Ezek alapja azonban sokkal inkább gazdasági - politikai, mintsem népi.

Templom (rend)

A görög templom lényegét, funkcióját nem lehet a hagyományos templomkép segítségével megragadni, nem hasonlítható sem az egyiptomi piramisokhoz, sem a középkori katedrálisokhoz. Nincs benne semmi transzcendens, titokzatos, ami az "isten házára" általában jellemző. A szertartás nem a templomban, hanem az előtte felállított oltárnál zajlott, az épület csak háttérként, díszletként szolgált. A belsejében található istenszobor nem a kultusztárgy funkcióját töltötte be, csak forma volt, egyszerű másolat. Mindezek magyarázata a görög istenfogalom (emberi istenek), valamint az, hogy a mindenséget, a vallási szintet megismerhetőnek tartották. Szerintük ugyanazok a törvények uralkodtak az emberi világban, mint a makrokozmoszban, emiatt

szükségtelen a misztifikáció. Ez a felfogás továbbgondolva Platónnál is megtalálható, az isteni szinten ismerhető meg a jó ideája, melynek érvényesülése (intézményesülése) a bölcséleti állam. A görög templom tehát a vallási tartomány közelségét tükrözi, azt a világot, ahol megvalósul a harmónia. Funkciója a rend tárgyiasítása, az összhang kifejezése.

És hogyan történik az építészet nyelvén mindezek közvetítése? A görög templom nyílt, az oszlopsor egyrészt lezár, másrészt megnyit. A külső és a belső tér ezáltal egymásba szövődik, ami az emberi és isteni (természet!) világ határainak közelségét, átléphetőségét közvetíti. Ez a fajta egybemosódás nem csupán az építészetben, hanem például a szobrászatban is megjelenik. Gyakran nem lehet egyértelműen eldönteni, hogy melyik görög szobor ábrázol atlétát, és melyik istent.

A görög ember számára a természet jelentette az isteni rend megvalósulását, a dinamikus egyensúlyt. Az oszlopsor nyitottsága közvetlen kapcsolatot teremtett a táj és az épület között. Így a templom szerves részévé válik környezetének, de egyúttal maga köré is szervez, saját ember-léptékű rendjét vetíti a tájra.

Az oromzati domborműveknek is nagy szerepe van a harmónia kifejezésében. Általában görög hősöket ábrázolnak, amint legyőzik a régmúlt idők szörnyeit (pl. Perszeusz és Gorgo harca vagy Héraklesz 12 hőstette). A diadal a káosz (a rossz!) elkerülését és az értelem rendjének kivívását jelképezi.

A görög építészet sajátos térhasználata szintén a rend közvetítését szolgálta. Kezdetlegesnek tűnik, hiszen jellemzően egyterű épületeket emeltek. Ez azt jelenti, hogy nem alkalmaztak válaszfalakat, boltíveket, bonyolult alaprajzi rendszereket, bár technikailag megvalósítható lett volna. Az egyterűség magyarázata az, hogy a belső tér nem idegenedhetett el a külső tértől (a természettől), egyszerűnek és érzékelhetőnek kellett maradnia, valamint hiányzott a birodalmi szemléletmód, mely kiérleli a nagyvonalú kompozíciókat. Az áttekinthetőség érdekében alkalmazták a már említett optikai korrekciót, amihez magas fokú mértani, számtani ismeretekre volt szükség. Az elméleti tudás eredményeit nem alkalmazták olyan mértékben az építészetben, mint amennyire igazán lehetett volna. Ennek egyik okát már ismerjük: a szemléletmód, a törekvések nem követelték meg a bonyolult struktúrák alkalmazását. A másik ok

valószínűleg az, hogy az alkalmazott tudomány, a gyakorlat nem élvezett akkora elismertséget, mint az elmélet. Emiatt nem is nagyon törekedtek az elért szellemi tudás gyakorlatba történő átültetésére.

Akropolisz (állam)

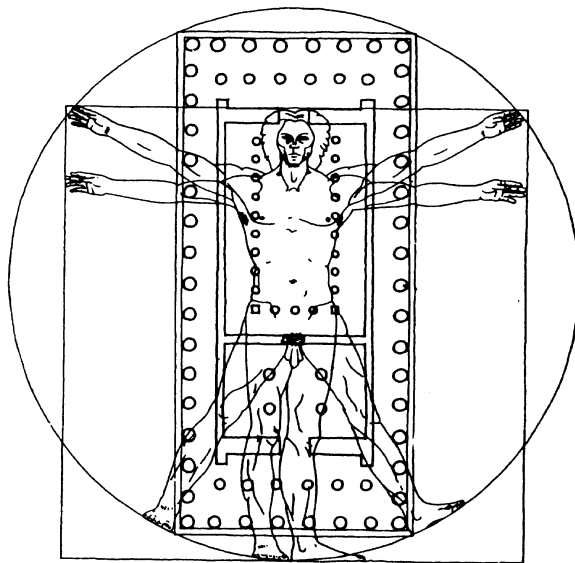
Az Akropolisz építésének ideje Athén és a görög építészet fénykora. I.e.478-ban alakult meg a déloszi szövetség, melynek irányítója Athén, mely így hegemon nagyhatalommá vált. Ez az időszak a poliszrendszer felbomlásának kezdete, az egyenjogú városállamok helyett kialakult egy hierarchikus szerkezet: Athén, a szövetség tagjai és a szövetségen kívüli államok. Ez a rendszer súlyos feszültségeket szült, de a bukás előtt még néhány nagyszerű alkotás született: a periklészi demokrácia lehetővé tette az addigi építészeti eredmények összegzésének tartott Akropolisz létrejöttét.

Az Athén vezetésével egységesülő görög világ reprezentatív szent helyének szánták, ezért inkább a nagyhatalmi politika kifejezése a hangsúlyos, mintsem a valódi jelentéstartalom. Ennek ellenére (vagy éppen ezért) ragaszkodtak a görög építészeti hagyományokhoz, és az a törekvés, hogy egy összgörög stílust alakítsanak ki, előnyére vált az épületegyüttesnek. A dór és a ión formanyelv tudatos ötvözése jellemző az Akropoliszra.

Legjelentősebb épülete a Parthenon, mely i.e. 447-438. között épült 8x17 oszlopos dór templom. A tervezésre és a kivitelezés irányítására négyen kaptak megbízást: két építész (Iktinosz és Kallikratész), egy szobrász (Pheidiász), valamint egy filozófus (Anaxagorász). Anaxagorász volt az, aki megtervezte az épület arányait, méreteit, itt valósult meg először következetesen az egységes, mértékegységtől független arányséma. Az arányrendszer az egység (1) utáni első páros (2) és páratlan (3) szám négyzetén alapul (2, 4, 16, illetve 3, 9, 81). A magasság viszonya a szélességhez 4:9, míg a magasság és hosszúság 16:81 arányban áll egymással. A filozófus alkotta meg a rendet kifejező viszonyrendszert, ő tehát az, aki ismeri a tökéletesség szintjét ("[A filozófus] a kidolgozás közben pedig sűrűn tekinget egyfelől a természetes igazságosságra, szépségre, józan önmérsékletre, s a többi hasonló

MŰHELY

fogalomra, másfelől pedig arra, amit az emberekre átvisz, midőn az emberi életnyilvánulásokból összekeveri és összegyúrja az emberi ideált."⁴)

Leonardo da Vinci rajza Vitruvius leírása alapján az emberi test arányairól,
összevetve a Parthenon alaprajzával

A Parthenon építésekor a pánhellén törekvéseknek megfelelően sikeresen alkalmazták a dór és a ión stílus keverékét, mindkettőből az előnyös tulajdonságokat átvéve: a iónból a könnyedséget, a dórból a plasztikusságot.

Athén kapcsán érdemes szót ejteni a görög városépítészetről. A település-szerkezet nem mutat olyan megkülönböztetést, ami alapján következtetni lehetne a társadalmi tagozódásra. Ennek egyik oka az lehet, hogy a poliszokat gyakran már az archaikus korban tervrajzok alapján építették (pl. Selinus az i.e. 6. században vagy Milétosz a perzsa rombolást követő újjáépítése). Szabályos, a fő égtájak irányában húzódó, egymást derékszögben metsző utcák; azonos méretű lakótömbök, pontosan illeszkedő terek jellemzik ezeket a városokat. A másik ok feltehetően az, hogy akinek háza volt a poliszban, az a közösség teljes jogú polgára. Nem nagyon alakultak ki pl. szegénynegyedek. A társadalom tagozódására sokkal inkább a lakóházakat vizsgálva lehet következtetni. A belső udvar északi oldalán nyíltak a fontosabb helyiségek (pl. a

⁴ Platón összes művei (II. kötet) 426. oldal, Európa Könyvkiadó, Budapest 1984.

MŰHELY

fogadótér), külön helyen laktak a férfiak (földszinten) és a nők (emeleten), a rabszolgák szálláshelyei megint máshol találhatók.

Színház (demokrácia)

Utolsóként foglalkozom az ókori Görögország nagy találmányának tartott színházzal. A késő klasszikus korban alakult ki, fénykora már a makedón világalom idejére esik. Az első színház a Dionüszosz oltárnál, az Akropolisz lábánál épült a demokrácia fénykorában, ahol kezdetben szertartások zajlottak, és a néző is aktív résztvevő volt. A fejlődés folyamán vált passzív befogadóvá és jött létre a színjáték színészekkel, díszletekkel. A színházi előadások jelképezik a vélemény uralmát a tudás helyett, ezért tesz egyenlőséget Platón a színház és a demokrácia közé.

Az optikai korrekción kívül akusztikait is alkalmazták, az ókori görög színházak híresek arról, hogy a legfelső sorban is mindent tökéletesen hallani lehet. Díszletként főleg a szabad természet szolgált és törekedtek arra, hogy a nézők előtt legalább a horizonton feltáruljon a tenger. A tengernek nem csak itt van nagy szerepe a görög építészetben: a templomok háttérében is többnyire feltűnik. A görögök tudatában voltak fontosságának, szerepének (összekötő kapocs, a kereskedelem feltétele - infrastruktúra).

Sok mindenről lehetne még írni a görög építészet kapcsán: a temenoszok gazdasági jelentőségéről, vagy az aszimmetria és kontraposzt szimbolikájáról. Ezekről talán legközelebb. Ami végül is további konklúzióként levonható, az a görög építészet klasszikussá válása. Az a szemléletmód, világkép, amit képvisel, illetve a formanyelv, amivel ezt kifejezi egyaránt termékenyítően hatott a későbbi korokra, bár többnyire egymástól különválva.

Irodalom:

Szentkirályi Zoltán: *Az építészet világtörténete*, Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata 1980.

Hajnóczi Gyula: *Az építészet története*, 1967.

Köranyag (Platón és Marx)

Platón összes művei (II. kötet), Európa Könyvkiadó, Bp. 1984.